

Latviešu valodas lietvārdu darināšanas piedēkļu daudznozīmība teorētiskā skatījumā¹

The polysemy of Latvian nominal suffixes from a theoretical perspective

Andra Kalnača, Tatjana Pakalne

Latvistikas un baltistikas nodaļa
Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, Rīga LV-1050, Latvija
E-pasts: andra.kalnaca@lu.lv, tatjana.pakalne@lu.lv

Raksts veltīts vārddarināšanas teorijas analīzei, īpaši pievēršoties vārddarināšanas afīksu, resp., piedēkļu, daudznozīmībai. Pētījuma idejas pamatā ir dažādu latviešu valodas lietvārdu darināšanas piedēkļu semantikas un atvasinājumu kontekstuālā lietojuma izpēte. Tā kā latviešu valodas lietvārdu darināšanas piedēkļi ir daudznozīmīgi, nepieciešams šo parādību un tās cēloņus izprast un klasificēt pēc noteiktām pazīmēm. Turklāt vārddarināšanas piedēkļu daudznozīmība un ar to saistītās nozīmju grupas (it sevišķi attiecībā uz lietvārdu atvasināšanu), kā arī spēja iesaistīties dažādos vārddarināšanas tipos vērojamas arī citās valodās, tātad vārddarināšanas procesu un afīksu funkcionēšanas pamatā ir vispārīgi kognitīvi un psiholingvistiski mehānismi, kas atspoguļo cilvēka uztveri un apkārtējās pasaules faktu atspoguļojumu domāšanā. Pētījumā tuvāk aplūkotas vairākas vārddarināšanas teorijas un to atziņas saistībā ar latviešu valodas vārddarināšanas afīksu daudznozīmības iztīrājumu.

Raksta empīriskajā daļā aplūkoti lietvārdi ar piedēkli *-ul-*, to vārddarināšanas tipi un nozīmju grupas, t. sk. regulāra un neregulāra polisēmija. Analizējamais materiāls izgūts no „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” LVK2018 un LVK2022 versijas.

Atslēgvārdi: derivatīvā morfoloģija; vārddarināšana; derivatīvā semantika; piedēkļi; polisēmija.

levads

Pētījuma ideja saistīta ar vārddarināšanas piedēkļu daudznozīmības izpēti latviešu valodā – kādi mehānismi padara šo parādību ne vien iespējamu, bet arī raksturīgu valodai, dabiski un cieši ieaustu tās struktūrā. Pētījums iecerēts kā teorētiska rakstura

¹ Publikācija izstrādāta Valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Mūsdienu latviešu valodas izpēte un valodas tehnoloģiju attīstība” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/1-0006).

pārdomu apkopojums un vienlaikus arī aicinājums uz plašāku diskusiju. Lai gan pētījumā aplūkoti piedēkļi, argumentācija ir iecerēta kā vispārēja, t. i., attiecināma uz vārddarināšanas afiksiem kopumā.

Vārddarināšanas piedēkļu nozīmes dažādību īsumā var apkopot šādi. Pirmkārt, daudzi vārddarināšanas afiksi spēj pievienoties dažādu vārdsķiru vārdiem (1); šī afiksu spēja uzskatāma par afiksu daudzfunkcionalitāti:

- (1) a. **-ul-**
 N–N *ez-is – ež-ul-is, bumb-a – bumb-ul-is*
 ADJ–N *maz-s – maz-ul-is, mīl-š – mīl-ul-is*
 V–N *brēk-t – brēk-ul-is, virz-ī-t – virz-ul-is*
- b. **-īb-**
 N–N *brāl-īb-a, zvejniec-īb-a, priekšniec-īb-a*
 ADJ–N *spodr-īb-a, lokan-īb-a, vējain-īb-a*
 V–N *virz-īb-a, nodarb-īb-a, atrieb-īb-a*
 V_{PTCP}–N *apstrādājam-īb-a, pabeigt-īb-a, pērkam-īb-a*
- c. **-niek-**
 N–N *mēbeļ-niek-s, strīd-niek-s, liepāj-niek-s*
 V–N *negant-niek-s, pārdoš-niek-s*
 ADJ–N *kait-niek-s, sagād-niek-s*

Otrkārt, daudziem vārddarināšanas afiksiem, t. sk. saistoties ar vienas un tās pašas vārdsķiras motivētājevārdiem, vērojamas ar šiem afiksiem asociētas, proti, derivatīvas nozīmes atšķirības. Šī afiksu spēja uzskatāma par afiksu semantisko potenciālu. Piem., latviešu valodas piedēkļa *-īb-* nozīmju grupas vārddarināšanas tipā N–N:

- (2) N + *-īb-* – N
- a. ‘dzīves posms, stāvoklis, statuss’
bērn-īb-a, vecpuiš-īb-a, verdz-īb-a
- b. ‘personu kopums’
zemniec-īb-a, strādniec-īb-a
- c. ‘vieta’
mežniec-īb-a, galdniec-īb-a
- d. ‘darbības joma, nodarbošanās, nozare’
glezniec-īb-a, rakstniec-īb-a, ārstniec-īb-a
- e. ‘pazīmju, īpašību kopums’
mulķ-īb-a, glēvul-īb-a

Attiecsmes starp konkrēta afiksa daudzfunkcionalitāti un semantisko potenciālu ir īpaši pētāms jautājums, t. i., vai afiksa semantiskais potenciāls izpaužas atkarībā no modeļa / motivētājevārda vārdsķiras, vai arī tas notiek neatkarīgi.

Tāpat var novērot, ka valodai raksturīga arī pretēja parādība, jo valodā noteiktas nozīmes izteikšanai bieži vien ir pieejami vairāki formāli līdzekļi, piem.:

- (3) a. N–N
 PERSONA < VIETA
- a₁. *aizput-niek-s* < *Aizput-e*, *valmier-iet-is* < *Valmier-a*,
piebaldz-ēn-s < *Piebalg-a*, *ogr-ēn-iet-is* < *Ogr-e*

- a₂. *ciemat-niek-s* < *ciemat-s*, *kaln-iet-is* < *kaln-s*, *baznīc-ēn-s* < *baznīca*
- b. ADJ–N
PERSONA < PAZĪME, ĪPAŠĪBA
gudr-el-is, *gudr-iniek-s*, *gudr-īt-is*, *gudr-iķ-is*, *gudr-ul-is* < *gudr-s*
naiv-ul-is, *naiv-iķ-is* < *naiv-s*
- c. ADJ–N
'priekšmetiski izteikta īpašība, pazīme' (īpašības nominalizācija)
miegain-s > *miegain-um-s*, *miegain-īb-a*
hibrīd-s > *hibrīd-ītāt-e*, *hibrīd-um-s*

Tādad vārddarināšanas sistēma ir attīstījusies un funkcionē tā, ka katru no formālajiem vārddarināšanas līdzekļiem var izmantot vairāku nozīmju izteikšanai, un otrādi, katras nozīmes izteikšanai ir pieejami vairāki formāli līdzekļi.

Afiksų daudzfunkcionalitātes un semantiskā potenciāla analīzē iezīmējas šādas loģiskas iespējamības:

- afiksų homonīmija, t. i., vai visos gadījumos tas uzskatāms par vienu un to pašu afiksų, turklāt nevar izslēgt vēsturiski izveidojušos homonīmiskus afiksų;
- augsts nozīmes vispārinājums, t. i., viena augstākajā mērā vispārināta afiksa nozīme atvasinājumos izpaužas kā vairākas konkrētākas nozīmes;
- afiksų polisēmija, t. i., afiksam laika gaitā izveidojušās vairākas skaidri nošķiramas nozīmes, kuras nav iespējams izskaidrot ar vienu vispārinātu nozīmi vai kā citādi.

Šai pētījumā tiek nodalīti jēdzieni *augsts nozīmes vispārinājums* un *polisēmija*, pieņemot, ka starp tiem jābūt sistēmiskai atšķirībai, jo katrs atbilst dažādiem procesiem. Vienlaikus tie viens otru neizslēdz, jo valodā var būt abi.

Augsta nozīmes vispārinājuma un *polisēmijas* nošķiršanas pamatojums ir šāds: augsts nozīmes vispārinājums saistās ar to, ka produktīvam afiksam piemīt ļoti vispārīga derivatīva nozīme. To, jaunu vārdu darinot, sašaurina un paskaidro jau pati motivētājvārda semantika un t. s. semantiskais *karkass*, kā arī mūsu zināšanas par pasauli, kas nosaka, kāda būs atvasinātā vārda interpretācija. Svarīgs ir arī lietojuma konteksts, kura vajadzībām vārds tiek darināts.

Savukārt polisēmija attiecināma uz sākotnēju valodas lietotāja izvēli konkrēta vārda darināšanā izmantot vienu no vairākām nepieciešamā afiksa nozīmēm. Tādējādi viens no afiksų polisēmijas avotiem varētu būt *prototipi* – valodā bieži lietoti vārdi, kam ir viens un tas pats piedēklis un ar to asociēta nozīme. Proti, šos vārdus valodā bieži lietojot, tie kļūst par prototipu jaunu līdzīgas semantikas vārdu atvasināšanai un tādad par afiksų polisēmijas avotu.

Gan augsta nozīmes vispārinājuma, gan polisēmijas gadījumā jāpatur prātā abi valodas lietošanā nepieciešamie interpretācijas virzieni – ne tikai teksta autoram darinot nepieciešamo vārdu, bet arī cita teksta autora (regulāri) darināta vārda nozīmes uztverē. Tādad ir svarīgs jautājums, kā valodas lietotājs izvēlas vārda darināšanas līdzekļus, lai būtu uztverama tieši nepieciešamā nozīme, un kā teksta adresāts, vārdu uztverot, piešķir tam tieši paredzēto, nevis kādu citu attiecīgajam afiksam sastopamu nozīmi.

Rakstā piedāvāto augsta nozīmes vispārinājuma un polisēmijas pretstatījumu var salīdzināt gan ar Emīlijas Soidas (2009, 63) formulētajām vārddarināšanas tipa trim nozīmju rindām, gan ar vārddarināšanas tipa un apakštipu nozīmēm (op. cit., 75, 89).

Lai risinātu raksta ievadā minētos jautājumus, pētījuma 1. nodaļā sniegts afiksu daudznozīmības tipoloģisks konteksts, jo vārddarināšanas afiksu, t. sk. piedēkļu, daudznozīmība vērojama arī citās valodās, turklāt līdzīgos vārddarināšanas tipos un nozīmēs (piem., Koptjevskaja-Tamm 1993, 2015; Alexiadou 2017; Rainer 2017), savukārt 2. un 3. nodaļā aplūkotas dažādas pieejas valodas sistēmas daudznozīmības izpētē un arī saistībā ar vārddarināšanas principiem. Savukārt 4. raksta nodaļa veltīta latviešu valodas empīriskā materiāla analīzei – vārddarināšanas piedēkļa *-ul-* daudznozīmībai, balstoties uz „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” LVK2018 un LVK2022 versijā izgūto piemēru materiālu.

1. Piedēkļu daudznozīmība tipoloģiskā aspektā

Produktīviem vārddarināšanas afiksiem arī citās valodās ir raksturīgs tas, ka viens un tas pats noteiktai vārdšķīrai piederīgs vārddarināšanas piedēklis var kombinēties ar dažādu vārdšķīru motivētājiem (tipoloģiskā aspektā sk., piem., Alexiadou 2017; Rainer 2017; latviešu valodas aprakstos sk., piem., Kalnača 2005; Vulāne 2013; Kalnača, Lokmane 2021, 125–140, 165–169, 303–307). Šāda afiksu daudzfunkcionalitāte nav nejaušība un norāda uz vārdšķīru, sevišķi trīs galveno vārdšķīru – lietvārdu, īpašības vārdu un darbības vārdu –, savstarpēju derivatīvu saikni (piem., Koptjevskaja-Tamm 1993, 2015; Alexiadou 2017), t. sk. latviešu valodā (piem., Soida 2009, 50, 52–54; Navickaitē-Klišauskienē 2014).

Tāpat valodās vērojama arī tendence ap noteiktiem polisēmiskiem afiksiem veidoties līdzīgām nozīmju kopām. Piem., darītājlietvārdu (*nomina agentis*) piedēkļi vārddarināšanas tipā V–N var izteikt tādas nozīmes, resp., semantiskās lomas kā ‘agenss’ un ‘instruments’ angļu, holandiešu, čehu, lietuviešu u. c. valodās (piem., Lieber 2012, 2112). Salīdzinājumam sk. tipisku angļu valodas piedēkļa *-er-* daudznozīmību (piem., Alexiadou 2017, 237–249; Rainer 2017, 342–343):

- (4) a. agenss
follow – follow-er ‘sekot – sekotājs’
write – writ-er ‘rakstīt – rakstnieks’
 b. instruments
print – print-er ‘drukāt – drukātājs, printeris’
blend – blend-er ‘jaukt, maisīt – jaucējs, maisītājs’

Līdzīga daudznozīmība tādā pašā vārddarināšanas tipā V–N vērojama arī latviešu valodas darītājlietvārdu piedēklim *-tāj-* (piem., Soida 2009, 50; Vulāne 2013, 241; Kalnača, Lokmane 2021, 136, sk. arī Navickaitē-Klišauskienē 2014, 47):

- (5) a. agenss
sek-o-t – sek-o-tāj-s, dzied-ā-t – dzied-ā-tāj-s
 b. instruments
skav-o-t – skav-o-tāj-s, laist-ī-t – laist-ī-tāj-s

Savukārt kopuma lietvārdu piedēkļiem raksturīgas nozīmes ‘kopums’, ‘vieta’, ‘stāvoklis / raksturīgā uzvedība’, piem., angļu valodā tā ir piedēkļiem *-ery*, *-age* (6) (Huddleston, Pullum 2002, 1700), kas sasaucas ar *-tb-* atvasinājumiem latviešu valodā (2) piemērā:

- (6) a. kopums
 a₁. *machinery* ‘tehnika’, *greenery* ‘apstādījumi’, *citizenry* ‘pilsoņu kopums’
 a₂. *leafage* ‘lapu kopums, lapotne’, *fruitage* ‘augļu kopums’
 b. vieta
 b₁. *bakery* ‘ceptuve’, *nunnery* ‘sieviešu klosteris’, *printery* ‘tipogrāfija’
 b₂. *orphanage* ‘bērnu nams’, *hermitage* ‘eremīta mītne’
 c. stāvoklis / uzvedība
 c₁. *slavery* ‘verdzība’, *housewifery* ‘stāvoklis, kad kāds ir mājsaimniece’, *debauchery* ‘izvirtība’
 c₂. *shortage* ‘trūkums’, *marriage* ‘laulība’

Tāpat, piem., deminutīva afiksiem daudzās valodās raksturīgas tādas nozīmes kā ‘mazs’, ‘bērns’, ‘mīļš’, ‘labs’, ‘slikts’, ‘(kaut kā) pastiprinājums’, ‘(kaut kā) pavājinājums’ (Jurafsky 1996; Lieber 2012, 2112), sal. ar latviešu valodas deminutīva piedēkļu semantiku (piem., Kalnača 2015).

Tādējādi jāatzīst, ka dažādu ar vienu afiksu asociētu nozīmju kopu esamība un līdzība ar citām valodām nav nejauša un tai jābūt izskaidrojama valodas sistēmas kontekstā.

2. Derivatīvās morfoloģijas semantika

Lai varētu iztirzāt afiksu daudzfunkcionalitātes un semantiskā potenciāla izpausmi valodā, vispirms nepieciešams iezīmēt derivatīvās semantikas teorētisko modeli, kā arī precizēt polisēmijas jēdziena saturu, jo īpaši attiecībā uz afiksiem. Šie jautājumi secīgi apskatīti raksta 2. un arī 3. nodaļā.

Pētījumā aplūkota tikai atvasinātu semantiski sekundāru vārdu nozīme, turklāt tik, cik tā attiecas uz derivatīvās morfoloģijas semantiku, proti, nozīmēm, kas fiksējam, sastatot atvasinājumu un tā motivētārvārdu. Vienlaikus atvasinātu, resp. derivatīvi kompleksu, vārdu nozīmes interpretācija balstīta vispārīgas semantikas teorijā.

Galvenos jautājumus, kas aplūkoti šī raksta temata un derivatīvās morfoloģijas semantikas sakarā, var formulēt šādi:

1. Kā atšķiras pirmatnīgu un atvasinātu vārdu semantika?
2. Kāda ir derivatīvās morfoloģijas semantikas daba:
 - a) cik tā ir konkrēta / vispārīga kontekstā un ārpus tā;
 - b) kuri tās aspekti ir saistīti ar gramatiku?
3. Kādus atvasinātu vārdu nozīmes aspektus nosaka motivētārvārda semantika?
4. Kuri atvasinātu vārdu nozīmes aspekti nav daļa no „īstās” vārda semantikas, bet rodas, vārdu lietojot kontekstā?

Kā norāda Pavols Štekauers (*Pavol Štekauer* 2005, 207–232), vārddarināšanas izpētē iespējami divi dažādi skata punkti – semasioloģiskais un onomasioloģiskais. Par to, kā darbojas valodas vārddarināšanas sistēma, var spriest vismaz divējādi. Pirmkārt, tas iespējams, analizējot valodā esošos darinājumus, to formālo struktūru un nozīmi, kā arī klasificējot darinājumus pēc kopīgām īpašībām utt. Otrkārt, vārddarināšanas sistēma atklājas, arī aplūkojot, kādi līdzekļi valodas lietotājam pieejami, lai izteiktu nepieciešamo nozīmi, kā šī nozīme ir strukturēta, kā valodas lietotājs var panākt, ka paredzētā nozīme tiks uztverta nekļūdīgi un arī kādēļ tiek izvēlēti tieši šādi un nevis citi līdzekļi.

Onomasioloģiskā pieeja attīstīta, piem., Miloša Dokulila (*Miloš Dokulil* 1962, 1997), Jana Horecka (*Ján Horecký* 1994), Bogdana Šimaneka (*Bogdan Szymanek* 1988) un Pavola Štekauera (1998, 2005) pētījumos, tā koncentrējas uz onomasioloģisko / jēdziena struktūru un nominācijas aktu (*nominācijas akts, onomasioloģiskā / jēdziena struktūra* → līdzekļi onomasioloģiskās struktūras īstenošanai). Abas pieejas var sastāt ar procesiem, kas notiek, valodas lietotājam uztverot cita darinātu vārdu un pašam darinot jaunu vārdu, lai izteiktu nepieciešamo nozīmi. Vārddarināšanas teorijas biežāk ir semasioloģiskas, tomēr vēlams saskaņot un izmantot abas pieejas.

Latviešu valodniecībā derivatīvās morfoloģijas semantikas jautājumi līdz šim visplašāk risināti Emīlijas Soidas (1924–1989) darbos (tuvāk sk. Kļaviņa 2015). Tas darīts, balstoties uz vārddarināšanas tipa un vārddarināšanas nozīmes jēdzienu. Vārddarināšanas tipa nozīme ir kopīga viena vārddarināšanas tipa vai apakštipa darinājumiem attiecībā pret motivētārvārdu (Soida 2009, 62). Piem., vispārinātā vārddarināšanas nozīme deverbāliem lietvārdiem ar *-šan-* ir ‘priekšmetiski izteikta darbība’ (7a), no lietvārdiem darinātiem adjektīviem ar *-ain-* – ‘pazīme, kas īstenojas kā attieksmes ar pamatvārda nosaukto priekšmetu’ ar diviem apakštipiem – ar variētu kvantitatīvu nozīmi (7b) un salīdzinājuma nozīmi ‘kvalitatīvi līdzīgs pamatvārda nosauktajam priekšmetam’ (7c):

- (7) a. *celt – cel-šan-a, domāt – domā-šan-a, lasīt – lasī-šan-a*
 b. *sproga – sprog-ain-s, celms – celm-ain-s, lietus – liet-ain-s*
 c. *krāsa – krās-ain-s, liesma – liesm-ain-s, rūts – rūt-ain-s*

Saskaņā ar šo koncepciju vārddarināšanas tipa vai apakštipa nozīme ir vispārināta semantiski strukturālā shēma, konkrēto atvasinājumu leksisko nozīmju *karkass*.

Emīlija Soida (2009, 63) šķir vārddarināšanas tipa trīs nozīmju rindas:

- 1) tipa vispārīgā vārddarināšanas nozīme, piem., deverbāliem lietvārdiem ar *-āji- / -tāji-* ‘attieksmē pret darbību izteikta pazīme’ (8a), lietvārdu motivētiem lietvārdiem ar *-āji-* ‘attieksmē pret priekšmetu izteikta pazīme’ (8b):

- (8) a. V–N
art – ar-āji-s, dejot – dejo-tāji-s
 b. N–N
bērzs – bērz-āji-s, virsis – virs-āji-s

- 2) tipa konkrētās leksiski derivatīvās nozīmes, piem., deverbāliem lietvārdiem ar *-āj/-tāj-* ‘agenss’, ‘rīks’, ‘līdzeklis’, denomināliem lietvārdiem ar *-āj-* ‘augš’, ‘augu kopa’, ‘vieta’, sk. (8b) piemērus;
- 3) individuālas leksiskas nozīmes, piem.:

(9) *vasara – vasar-āj-i, ziema – ziem-āj-i*

Šādi klasificētu viena tipa dažādu apakštipu nozīmes nereti var īstenoties vienā un tajā pašā atvasinājumā, piem., *viļņ-ain-s* ‘kvantitatīva nozīme’ un ‘salīdzinājuma nozīme’, *kopē-tāj-s* ‘agenss’ un ‘instruments’, *mellen-āj-s* ‘augš’, ‘augu kopa’ un ‘vieta’. Tātad paliek jautājums par to, kā notiek šo nozīmju diferenciacija gan producēšanā, gan uztverē, proti, kuri šo atvasinājumu nozīmes aspekti piemīt pašam atvasinājumam (resp. vārddarināšanas tipam) un arī piedēklim un kurus piešķir konteksts.

Emīlijas Soidas vārddarināšanas teorija kopumā iekļaujas universālā, klasiskā vārddarināšanas sistēmas apraksta tradīcijā, kas parasti ietver tādus jēdzienus kā vārddarināšanas modeļi, tipi, vārddarināšanas līdzekļi un noteiktas vispārinātas vārddarināšanas nozīmes (plašāk sk., piem., Körtvélyessy et al. 2021).

Derivatīvās morfoloģijas semantikas jautājumi ir aplūkoti arī citās teorijās – gan kā daļa no vispārējās leksiskās semantikas, gan atsevišķi (tādos pētījumos kā, piem., Szymanek 1988; Beard 1990, 1995; Lieber 2004, 2017). Daļa šo teoriju ir kompozicionālas un postulē noteiktus valodas sistēmas (arī ekstralingvistiskus) līmeņus, kuros kompleksa nozīme veidojas no vienkāršākām un vispārīgākām vienībām. Te minams, piem., Pavola Štekauera (1998, 2005) onomasioloģiskais vārddarināšanas modelis un Reja Džekendofa (*Ray Jackendoff* 1983, 1990, 2002) konceptuālā semantika paralēlās arhitektūras teorijā (sk. arī ten Hacken 2015, 2019). Šo vienību raksturs, nosaukums, klāsts un loma katrā teorijā atšķiras, taču tās vieno ideja par to, ka kompleksu nozīmju pamatā ir noteikta struktūra, kura veidojas no vispārīgākām un elementārākām vienībām. Deminutīvu nozīmes un polisēmijas skaidrošanā izmantota arī kognitīvās lingvistikas pieeja, kas balstīta radiālo kategoriju un prototipisko nozīmju koncepcijā, piem., Daniela Džurafska (*Daniel Jurafsky* 1996) pētījumos.

Tuvāk aplūkoti arī kompleksās nozīmes vienību avoti un raksturs vārddarināšanā. Tā, piem., Roberta Bērda (*Robert Beard* 1990, 1995) Leksēmu un morfēmu motivētajā morfoloģijā (*Lexeme-morpheme base morphology*) tiek uzskatīts, ka derivatīvās un formveidošanas morfoloģijas semantikas pamatā ir vienas un tās pašas kategorijas, piem., subjekts, objekts, instruments, vieta, veids (kopā 44 universālas gramatiskas kategorijas). Tādējādi valodās, kurās ir vārddarināšana (angl. *L-derivation*), ir arī divējādas iespējas – vārddarināšana un formveidošana – izteikt vienu un to pašu saturu, izmantojot vienu un to pašu leksēmu, piem., angļu valodā *baker* ‘cepējs, maiznieks’ un *someone who bakes* ‘tas, kurš cep’.

Savukārt Rošeles Līberes (*Rochelle Lieber* 2004, 2017) vārddarināšanas teorijā derivatīvās morfoloģijas semantiskās kategorijas izriet no kategorijām, kas pamato valodas vārdu krājumā esošo pirmatnīgo vārdu dalījumu grupās un apakšgrupās. Tātad vārddarināšanas procesā var radīt jaunus vārdus, kas pieder pie kādas no valodā esošajām pirmatnīgo vārdu grupām.

Vairākās vārddarināšanas teorijās ietverta arī semantiskās struktūras un tās formālās izpausmes nošķiršanas ideja. Proti, vārdu darinot, vispirms tiek izveidota

nepieciešamā semantiskā struktūra un jau pēc tam tiek izvēlēti formālie līdzekļi tās izteikšanai. Šai idejai seko, piem., Roberts Bērds (1990, 1995) leksēmu un morfēmu motivētajā morfoloģijā, kā arī Pavols Štekauers (1998, 2005) onomasioloģiskajā vārddarināšanas modelī.

Cits pieņēmums, kas tieši vai netieši iestrādāts lielā daļā leksiskās un derivatīvās semantikas teorētiskos apcerējumos (plašāk. sk. Lieber 2019, 46), ir tāds, ka ikvienas leksiskas vienības semantikai ir divas daļas:

- 1) formālā daļa, kas ir saistīta ar gramatiku, resp. sintaksi (dažādu autoru darbos saukta, piem., par notikuma struktūru (angl. *event structure*) (Rappaport Hovav, Levin 1996, 1998), gramatiski semantisko struktūru (angl. *grammatical semantic structure*) (Mohanan, Mohanan 1999), argumentu struktūru (angl. *argument structure*) (Pustejovsky 1995; Baeskow 2010) un semantisko skeletu (angl. *semantic skeleton*) (Lieber 2004)) un kas parasti tiek formāli aprakstīta kā hierarhiski izkārtota funkciju un to argumentu sistēma (pārskatam sk. arī Lieber 2019);
- 2) t. s. enciklopēdiski nozīmes elementi, kas ar sintaksi nav saistīti (saukti, piem., par konstanti (angl. *constant*) (Rappaport Hovav, Levin 1996, 1998), enciklopēdiju (angl. *the encyclopedia*) (Harley, Noyer 2000) un semantisko ķermeni (angl. *semantic body*) (Lieber 2004).

Piem., Rošeles Līberes (2004, 2017) derivatīvās semantikas teorijā afiksiem ir formālais semantiskais skelets, bet ne semantiskais ķermenis, tādējādi afiksu semantika ir relatīvi vispārīga. Afiksa un motivētātvārda semantisko skeletu argumentu apvienošanas vārddarināšanas procesā nodrošina koindeksācijas princips (par to detalizēti sk. Lieber 2004, 45–75). Tādējādi atvasinājuma nozīme veidojas motivētātvārda semantiskā ķermeņa, semantiskā skeleta un afiksa semantiskā skeleta mijiedarbībā. Latviešu valodā par to netieši liecina, piem., daļējs verbālu un nominālu īpašību apvienojums deverbālos latviešu valodas lietvārdos ar *-šan-*, *-tāj-*, *-um-* (saikne ar motivētātvārda argumentu struktūru, daļēji laika un veida nozīmi, kam pievienojas tādas nominālas pazīmes kā skaitlis un dzimte), sk. arī iepriekš minētos (1a, 1b, 1c V–N) deverbālos atvasinājumus ar *-ul-*, *-niek-*, *-īb-*.

Šīs idejas sasauca ar raksta sākumā aplūkoto afiksa augstu nozīmes vispārinājumu, kur, vārdu darinot, tā nozīmi daļēji sašaurina jau pati motivētātvārda semantika (Rošeles Līberes terminoloģijā – motivētātvārda semantiskais ķermenis un semantiskais karkass). Ideja saistāma arī ar Emīlijas Soidas koncepciju par vārddarināšanas tipa vai apakštīpa nozīmi kā vispārinātu semantiski strukturālo shēmu, konkrēto darinājumu leksisko nozīmju karkasu. Sastatot šos aspektus abās teorijās, Emīlijas Soidas vārddarināšanas tipa nozīme kā atvasinājumu leksisko nozīmju karkass būtu salīdzināma ar Rošeles Līberes afiksa un motivētātvārda semantisko skeletu integrāciju (turpmāk – semantiskais karkass).

Konceptuāli svarīgs jautājums ir vārda t. s. formas un satura attiecsmes. Kā norāda Rošele Lībere (2014, 2017), valodā kompleksai formai ne vienmēr atbilst kompleksa semantika, un otrādi. Tātad vismaz teorētiski ir iespējami šādi formas un satura kompleksuma attiecsmju varianti, sk. 1. tabulu:

	semantiski primāri vārdi	semantiski sekundāri vārdi
pirmatnīgi vārdi	<i>ala, upe</i>	angl. <i>kill</i> – latv. <i>nogalēt, nogalināt, nonāvēt</i> utt. ‘panākt, ka kļūst miris / nedzīvs’
atvasināti un salikti vārdi	<i>kvadrātkods, neaizmirstule</i> (t. sk. leksikalizēti atvasinājumi, termini utt.)	(t. sk. sekundāri vārdi ar cita vārda nozīmes iekļāvumu) <i>tukl-um-s</i> ‘priekšmetiski izteikta īpašība <i>tukls</i> ’ (<i>Rīgas</i>) <i>izstaigā-tāj-s</i> ‘kāds, kas izstaigā (ko)’ <i>nedarb-niek-s</i> ‘kāds, kas veic nedarbus’ <i>at-brīv-o-t</i> ‘padarīt brīvu’ <i>nikn-ul-is</i> ‘kāds, kas ir nikns’

1. tabula. Vārda formas un satura attiecsmes

Regulāri atvasinātos derivatīvi un semantiski kompleksos vārdos motivētārvārda nozīme parasti ir skaidri saskatāma, jo atvasinātā vārda semantika uztverama ar atsauci uz motivētārvārda nozīmi, t. sk., iespējams, lielā mērā uz tās enciklopēdisko daļu (semantisko ķermeni jeb saturu). Taču pirmatnīgu vārdu gadījumā šādas atsauces, protams, nav, kas rada jautājumu, vai abos gadījumos vārda nozīme strukturēta vienādi vai tomēr atšķirīgi.

Tātad derivatīvās morfoloģijas semantikas modelim jāspēj izskaidrot abi valodas lietošanā nepieciešamie nozīmes interpretēšanas virzieni gan jaunu vārdu darināšanā, gan citu valodas lietotāju darinātu vārdu uztverē. Semantiskā struktūra, vārdu darinot, iespējams, tiek izveidota vispirms un tikai tad tiek izvēlēti vārddarināšanas līdzekļi. Taču nav arī iemeslu, kāpēc valodā nevarētu būt atšķirīga stratēģija, daļā gadījumu vispirms veidojot vēlamo semantisko struktūru un daļā gadījumu afiksu izvēloties uzreiz. Valodā primāra un kompleksa semantika ir atrodama gan pirmatnīgos, gan derivatīvi kompleksos vārdos. Tomēr pirmatnīgu semantiski kompleksu vārdu analizē būtu nepieciešams lielāks piemēru skaits.

Kompleksa vārdu nozīme sastāv no noteiktām vispārīgām un elementārām vienībām, tomēr to klāsts vēl pētāms empīriski dažādu valodu materiālā (sk. arī Körtvélyessy et al. 2021). Turklāt kompleksajai nozīmei ir ne tikai formālais un ar gramatiku saistītais aspekts (semantiskais karkass), bet arī saturiskais, t. i., enciklopēdiskais aspekts, kas saistīts ar zināšanām par ekstralingvistisko realitāti (semantiskais saturs). Afiksa un vārda nozīmi atšķir vispirms tas, ka afksam piemīt semantiskais karkass, bet ne semantiskais saturs. Regulāri atvasinātos derivatīvi kompleksos vārdos ir skaidri uztverama motivētārvārda nozīme, tomēr tas nenozīmē, ka to semantiskais karkass būtu strukturēts citādi nekā pirmatnīgiem vārdiem. Derivatīvi kompleksu vārdu nozīme tātad veidojas no motivētārvārda semantiskā (enciklopēdiskā) satura un motivētārvārda un afiksa semantiskā karkasa apvienojuma. Citiem vārdiem, afiksa loma atvasināmā vārda nozīmē galvenokārt saistīta ar tā semantisko karkasu. Turklāt šai derivatīvās semantikas modelī svarīgi arī tas, ka kontekstā regulāri atvasināti vārdi iegūst nozīmes papildu konkretizējumu, kas ārpus konkrēta lietojuma tiem nepiemīt.

3. Vārddarināšanas afiksu polisēmija

Šajā nodaļā aplūkotas vairākas pieejas polisēmijas izpētē un izpratnē. Tās sastatītas ar raksta ievadā minētajiem afiksu daudznozīmības cēloņiem.

Viens no pazīstamākajiem afiksu polisēmijas piemēriem ir darītāja nominalizācija, kur virspusēji ir novērojams tas, ka darītājpārveids var izteikt dažādas semantiskās lomas attiecībā pret motivētājverba nosaukto darbību, piem., angļu valodā darītāja nominalizācijā ar *-er* tās var būt agensa (10a), instrumenta (10b), eksperiensa (10c), paciensa (10d) un emociju, izjūtu izraisītāja (angl. *stimulus*) (10e) semantiskās lomas:

- (10) a. *driver* ‘braucējs’, *thinker* ‘domātājs’, *walker* ‘gājējs’
 b. *opener* ‘atkaisāmais’, *printer* ‘printeris’
 c. *hearer* ‘kāds, kas dzird (ko)’
 d. *keeper* ‘kāds vai kas, ko patur’, *looker* ‘kāds, kas izskatās noteiktā veidā’
 e. *pleaser*, *thriller* ‘kāds/kas, kas izraisa noteiktas emocijas’

Šo daudznozīmību ir iespējams skaidrot ar vienu kopīgu augstāka vispārinājuma nozīmi, kas piemīt visiem darītāja nominalizācijas gadījumiem, proti, ar motivētājverba argumentu struktūru, kur verba ārējam argumentam (angl. *external argument*), kas parasti ir sintaktiskais subjekts, var atbilst dažādas semantiskās lomas, piem., agenss, instruments, eksperienss un pat pacienss (piem., vidējā kārtā). Proti, ir iespējams teikt, ka darītāja nominalizācija izsaka motivētājverba nosauktās darbības ārējo argumentu, t. i., galvenokārt sintaktisko subjektu (sk. Booij 1988; Rappaport Hovav, Levin 1992; latviešu valodas sakarā sk., piem., Nau 2016).

Pretēja situācija novērojama galvenokārt starp deverbāliem atvasinājumiem ar *-ee* angļu valodā (piem., Barker 1998), jo nav iespējams identificēt konkrētu motivētājverba sintaktisko argumentu, kas atbilstu šiem atvasinājumiem. Vārdi ar *-ee* var nosaukt referentu, kas atbilst, piem., motivētājverba tiešajam objektam (11a), netiešajam objektam (11b), prievārda objektam (angl. *object of a governed preposition*) (11c), nepārejoša (11d), pārejoša (11e) verba subjektam, kā arī kas neatbilst nevienam no motivētājverba argumentiem (11f) vai ir atvasināts no citas vārdšķiras motivētājvārda (11g) (sīkāk sk. Barker 1998, 704–705):

- (11) a. *consultee* ‘kāds, ko konsultē’, *callee* ‘kāds, kam zvana’
 b. *addressee* ‘adresāts’, *explaine* ‘kāds, kam paskaidro’
 c. *experimentee* ‘kāds, ar ko eksperimentē’, *laughee* ‘kāds, par ko smejas’
 d. *escapee* ‘kāds, kas ir izglābies, aizbēdzis no (kā)’, *arrivee* ‘kāds, kas ir ieradies (kur)’
 e. *attende* ‘kāds, kas apmeklē (ko)’, *signee* ‘kāds, kas ir parakstījis (ko)’
 f. *amputee* ‘kāds, kam ir amputēta kāda ķermeņa daļa’, *pluckee* ‘kāds, kam plūc ko’, *advertisee* ‘kāds, kam reklamē ko’
 g. *biographe* ‘kāds, kam tiek sastādīta biogrāfija’

Kā norāda Kriss Bārkers (Chris Barker 1998), *-ee* atvasinājumu semantika labāk skaidrojama nevis saistībā ar motivētājverba argumentu struktūru, bet kā augsta vispārinājuma nozīme (angl. *sparse meaning*), kas izpaužas kā noteiktu semantisku pazīmju

piemītība jaunajam atvasinājumam attieksmē pret motivētājverba nozīmi. Kriss Bärkers (1998, 710–721) izvirza šādas vispārīgās semantiskās pazīmes:

- 1) justspēja;
- 2) tieša vai implicēta epizodiska saistība ar notikumu;
- 3) tiešās kontroles neesamība pār notiekošo vai kādu tā aspektu.

Ārpus šīm pazīmēm *-ee* atvasinājumu interpretācija galvenokārt ir atkarīga no konteksta (Barker op. cit., 698).

Afiksų daudznozīmība, ko padara iespējamu augsts afiksų nozīmes vispārinājums, ir labi skaidrojama ar tādām derivatīvās morfoloģijas semantikas teorijām, kurās kompleksa semantika izriet no vispārīgāku un elementārāku vienību hierarhiskām kombinācijām (sk. arī šī raksta 2. nodaļu). Piem., Rošeles Līberes (2004, 22–43) derivatīvajā semantikā afiksiem ir semantiskais karkass (skeletons), bet nepiemīt semantiskais (enciklopēdiskais) saturs. Afiksų semantisko karkasu veido ārkārtīgi vispārīgas semantiskas pazīmes, kas nav piesaistītas konkrētām vārdsķīrām un atbilst fundamentālām jēdzieniskām kategorijām. Piem., semantiskā pazīme MATERIĀLS atbilst jēdzieniskajai kategorijai VIELA, LIETA, BŪTĪBA, savukārt semantiskā pazīme DINAMISKS atbilst kategorijai SITUĀCIJA. Turklāt semantiskās pazīmes ir tālāk nedalāmi, primitīvi elementi, turpretī jēdzieniskās kategorijas tādas nav. Piem., semantiskā pazīme +MATERIĀLS raksturo konkrētus lietvārdus, bet –MATERIĀLS atbilst abstraktiem lietvārdiem, +DINAMISKS atbilst NOTIKUMAM vai PROCESAM jēdzieniskajā kategorijā SITUĀCIJA, savukārt –DINAMISKS atbilst STĀVOKLIM. Semantiskās pazīmes izmantojamas arī verbu semantisko grupu nošķiršanā (Lieber op. cit., 30).

Angļu valodas lietvārdu darināšanas afiksų semantikas raksturošanā tās izmantojamas, piem., šādi (Lieber op. cit., 38–39) (sal. ar latviešu valodas sufiksų *-um-*, *-īb-*, *-šan-*, *-um-*, *-ien-*, *-oņ-*, *-īb-*, *-ēj-*, *-āj-*, *-tāj-*, *-niek-*, *-ul-* semantikas aprakstu Vulāne 2013; Kalnača, Lokmane 2021):

- (12) a. [–MATERIĀLS] abstrakti neprocesuāli lietvārdi
-ness, -ity, -hood, -ship, -ism
happiness ‘laime’, *purity* ‘tīrība’, *fatherhood* ‘paternitāte’, *hardship* ‘grūtības’, *scepticism* ‘scepticisms’
- b. [–MATERIĀLS, DINAMISKS] abstrakti procesuāli lietvārdi
-ation, -ment, -al, -ance, -ure
examination ‘pārbaude’, *amusement* ‘izklaidēšana’, *refusal* ‘atteikums’, *closure* ‘slēgšana’
- c. [+MATERIĀLS, DINAMISKS] konkrēti procesuāli lietvārdi
-er, -ee, -ant/-ent, -ist
reader ‘lasītājs’, *claimant* ‘prasītājs’, *insurant* ‘apdrošināmais’, *aggressee* ‘kāds, pret ko vērsta agresija’, *guitarist* ‘ģitārists’
- d. [+MATERIĀLS] konkrēti neprocesuāli lietvārdi
-ware (salikteņu darināšana)
glassware ‘stikla trauki’, *tinware* ‘skārda trauki’, *hardware* ‘aparātūra, aprīkojums’

Kā norāda Rošele Lībere (2004, 2017), piedāvātās pazīmes MATERIĀLS, DINAMISKS, arī IEPS (resp., *Inferable Eventual Position or State*, sīkāk par šo pazīmi

sk. Lieber 2004, 29–35), nav uztveramas kā galīgas, valodas piemēru analizē nepieciešams noskaidrot, kuras vārdu daudznozīmības klāstā ir būtiskas.

Leksiskās polisēmijas izpētē par risināmiem jautājumiem parasti izvirzās polisēmijas, homonīmijas un arī monosēmijas jeb augsta vispārinājuma nozīmes nošķiršana (par to sk., piem., Geeraerts 2017, kā arī Sandra 1998 par neīstu polisēmiju, angl. *polysemy fallacy*, kas rodas, uztverot par atsevišķām nozīmēm vārda kontekstuālā lietojuma nianšes).

Svarīgs jautājums ir arī polisēmijas veidi un to atšķirības valodā, kā arī psiholingvistiskais un kognitīvais mehānisms, kas nodrošina polisēmiju (detalizētu pārskatu sk. Falkum, Vicente 2015). Šie jautājumi ir savstarpēji saistīti, jo, piem., homonīmijas un polisēmijas nošķiršana būtiska var būt tad, ja diviem vārdiem ir atšķirīga izcelsme, vai arī tad, ja leksikonā (gan valodas sistēmas formālajā aprakstā, gan valodas runātāju mentālajā leksikonā) tie glabājas kā divas atsevišķas vienības. Tāpat arī polisēmijas un monosēmijas, kā arī polisēmijas paveidu nošķiršanai ir nozīme galvenokārt tad, ja ir iemesls uzskatīt, ka tie atbilst atšķirīgiem valodas uztveršanas un producēšanas mehānismiem.

Šie paši jautājumi rodas arī afiksu polisēmijas sakarā. Runāt par afiksu homonīmiju varētu tad, ja diviem formāli vienādiem afiksiem ir atšķirīga izcelsme, vai arī tad, ja ir pamats uzskatīt, ka valodas sistēmā un runātāju mentālajā leksikonā tie funkcionē kā divas savstarpēji nesaistītas vienības. Savukārt, empīriski analizējot afiksu polisēmiju, vispirms būtu jācenšas atdalīt tos darinājumu nozīmes aspektus, kas rodas vienīgi kontekstā, no tiem, kas šiem darinājumiem piemīt pašiem par sevi, t. i., ārpus konteksta.

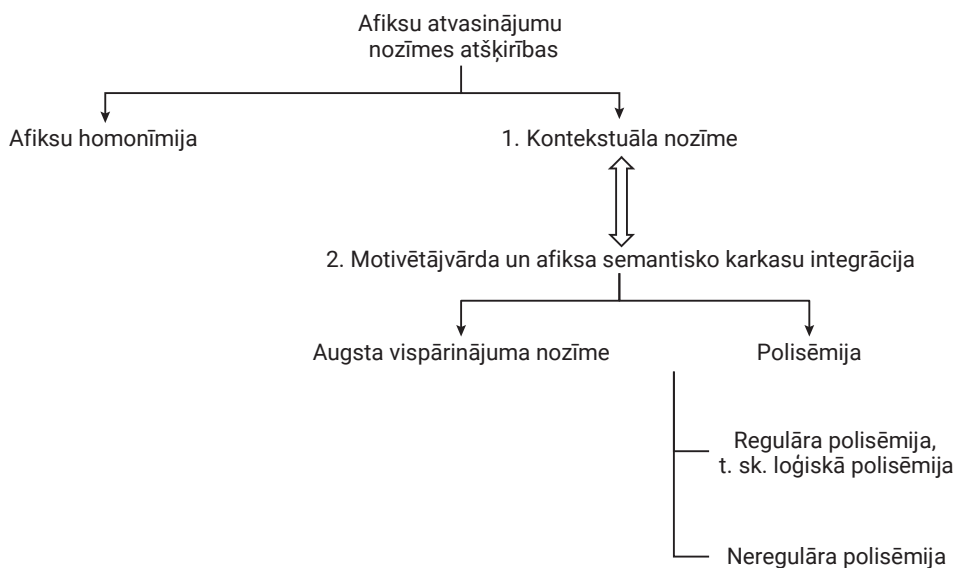
Piem., ja regulāri atvasināma deverbāla atvasinājuma *atbaidītājs* vispārinātā nozīme (ārpus konteksta) definējama kā [+MATERIĀLS, DINAMISKS] un referentam parasti atbilst motivētājverba sintaktiskais subjekts, kontekstā vispārinātā nozīme precizējama saistībā ar šādām pazīmēm (sk. arī (12) piemērus; teikumi no korpusa LVK2022):

- 1) referenta dzīvums;
 - 2) attieksme pret motivētājverba nosaukto darbību (piem., vai referents ir specializēts motivētājverba nosauktās darbības veikšanai, veic to regulāri vai tikai konkrētā notikuma ietvaros utt.);
 - 3) semantiskā loma, resp., kāda ir referenta loma motivētājverba nosauktās darbības norisē (piem., agenss, mašīndarītājs, instrumentdarītājs, izraisītājs).
- (13) a. nedzīvs, mašīndarītājs, specializēts
Digitālais putnu atbaidītājs tiks uzstādīts uz tehniskas platformas ēkas ārpusē 12. stāva līmenī.
- b. nedzīvs, izraisītājs, specializēts
Daudzviet, arī mazdārziņos, tiek pielietoti sintētiskie mēslojumi, kaitēkļu atbaidītāji, ķīmiskas vielas, kas palīdz dārzenim izaugt glītām, bez ieģrauzumiem, perfektam.
- c. nedzīvs, izraisītājs, nespecializēts
Piparmētras aromāts darbojas kā zirnekļu atbaidītājs, un tie nerādīsies ne tuvumā.

d. dzīvs, agenss, nespecializēts

*Pēdējā mēneša laikā pie „spaisu” veikaliem dežurē policisti, kuri kalpo par pircēju **atbaidītājiem** un var arī vest uz ekspertīzēm bodīšu klientus.*

Afiksū polisēmijas sakarā vēl ir svarīgi pievērst uzmanību tam, kādus atvasinājuma semantikas aspektus nosaka motivētālvārda un afiksa semantisko karkasu integrācija, piem., motivētālvārda vārdšķira un pazīmes DINAMISKS piemītība daudzfunkcionālu afiksū atvasinājumiem; motivētālvārda argumentu struktūra (vai transitivitāte) un deverbāla atvasinājuma spēja potenciāli tikt izmantotam dažādām semantiskām lomām atbilstošu referentu nosaukšanai; pazīmes, īpašības struktūra un dzīvums adjektīvu un lietvārdu motivētos atvasinājumos. Pēc tam nepieciešams nošķirt no polisēmijas tos nozīmes aspektus, kas skaidrojami ar kopīgu augstāka vispārīnājuma nozīmi (sk. piemērus (19) un (22) 4. nodaļā). Šai izpētes stadijā var secināt, ka tas vislabāk iespējams, tradicionālo vārddarināšanas sistēmas modeli papildinot ar kompozicionālu semantikas teoriju atziņām (sk. šī raksta 2. un šo nodaļu). Savukārt optimālo semantisko pazīmju un tām atbilstošo jēdzienisko kategoriju klāstu būtiski ir noskaidrot empīriski. Svarīga ir arī afiksū polisēmijas un tās paveidu klasifikācija. Iespējamie afiksū daudznozīmības cēloņi redzami 1. attēlā:

1. attēls. Afiksū daudznozīmības hierarhija

Šī raksta empīriskajā daļā afiksū daudznozīmības analīzē adaptēta leksiskās polisēmijas klasifikācija, kas ietver gan regulāru, gan neregulāru tās izpausmi (t. sk. loģisko polisēmiju) (Apresjan 1974; Asher 2011; sk. arī Falkum, Vicente 2015). Protī, afiksa polisēmija uzskatāma par regulāru, ja atvasinājumu A un B nozīmes savstarpēji atšķiras tieši tādā pašā veidā kā atvasinājumu C un D nozīmes ar šo pašu afiksū

un šīs atšķirības nav iespējams skaidrot ar augstāka vispārinājuma nozīmi, savukārt neregulāra ir polisēmija, kas citos atvasinājumos ar šo afiksu tieši tādā pašā veidā neizpaužas.

Daļa valodnieku (piem., Falkum, Vicente 2015) uzskata, ka leksiskās polisēmijas neregularitātei ir dažādas pakāpes – no izteikti individualizētas līdz tādai, kuru nosaka kognitīvi pamatoti nozīmju virknējuma likumi valodā.

Šai rakstā tiek uzskatīts, ka afiksa polisēmija ir regulāra, ja tā izpaužas pietiekami lielā afiksu atvasinājumu skaitā, piem.:

- (14) a. darbība un rezultāts, t. sk. konkrēts
kalums, griezumš, kritums, izšuvums
b. pamazinājums, mīlinājums, pejoratīvums
roķele, māšele, šķūnelis, zirģelis

Neregulāra afiksu daudznozīmība fiksējama kā individualizētas nozīmes leksikalizētos derivatīvi kompleksos vārdos, terminos utt. Šādus gadījumus var uzskatīt par leksisko (bet ne afiksu) homonīmiju, piem.:

- (15) *rāpulis*
a. ‘zool. mugurkaulnieku klase’
b. ‘programma informācijas izguvei no globālā tīmekļa (arī *zirneklis*)’
c. ‘zīdaina apģērbs (*rāpulītis*)’
d. apvidvārds ‘zīdainis, tas, kas pārvietojas rāpus’

Tāpat, piem., piedēkļa *-niek-* atvasinājumi, kas latviešu valodā parasti attiecas uz cilvēku un norāda uz amatu, nodarbošanos, cilmi, dzīvesvietu u. tml. (sk. Endzelīns 1951, 364–365; Vulāne 2013, 238–239; Kalnača, Lokmane 2021, 129), izloksnēs var būt lietoti pavisam citā nozīmē. Tā ar piedēkli *-niek-* atvasināti lietvārdi *jūrnieks, zemnieks* vārdadarināšanas tipā N–N izsaka amatu (arī profesiju vai nodarbošanos). Taču Benita Laumane (2015, 195) norāda, ka Rietumkurzemes izloksnēs šie vārdi tiek lietoti arī kā vēja nosaukumi:

- (16) a. *jūrnieks* ‘jūras vējš’
b. *zemnieks* ‘krasta vējš’

J. Endzelīns (1951, 364) blakus dažādām piedēkļa *-niek-* nozīmēm, kas attiecināmas uz cilvēku, piemin arī to, ka šādi atvasinājumi var apzīmēt arī „ko priekšmetīgu”, piem.:

- (17) *zālnieks* ‘zālājs’
sālnieks ‘sālstrauks’
kaklinieks ‘kaklasaite’
miltinieks ‘miltu ēdiens’
pakulnieks ‘pakulu audums’

Turpretī B. Laumanes minētie vēju nosaukumi ar *-niek-* nav saistāmi ar priekšmeta nozīmi. Tāpēc šādu atšķirīgas nozīmes viena un tā paša piedēkļa atvasinājumu analīzē vērojama polisēmijas un homonīmijas robežošanās.

4. Valodas materiāla analīze: piedēkļa *-ul-* polisēmija (LVK2018, LVK2022 dati)

Pētījuma empīriskajā daļā no korpusa LVK2018 izgūtas lemmas, kas beidzas ar simbolu virkni *ulis* bez biežuma ierobežojuma, kopskaitā 275 (4831 lietojumi). Papildus, lai aptvertu iespējami lielāku jaundarinājumu skaitu, no korpusa LVK2022 izgūtas lemmas ar tādu pašu nobeigumu, bet ar min. freq = 0 un max freq = 10, kopskaitā 526 (1350 lietojumi). No izgūtajām lemmām liela daļa ir uzvārdi (piem., *Brīvulis, Drīzulis, Sirmulis, Jaukulis, Ģībulis*) vai nejaušas sakritības, kurām nav saistības ar aplūkojamo sufiksu (piem., *šmulis, žulis, mīkstčaulis, modulis, minuskulis, Burulis < Burtnieku rudens literatūras sarīkojumi*).

Visvairāk ir atvasinājumu tipos V–N un ADJ–N, savukārt vārddarināšanas tipā N–N atvasinājumu ir izteikti mazāk, piem., *bumbulis, bailulis, cūkulis, spārnulis, nau-dulis* (bot. nosaukums). Te ietverti arī N–N atvasinājumi ar pamazinājuma nozīmi, kas nelielā skaitā atrodami korpusā LVK2022, piem., *Aišulis < Aisma, nejēgulis < nejēga, sušķulis < sušķis*. Vairāk ir atvasinājumu, kuros kombinējas divi deminutīva piedēkļi *-ul-* un *-ēn-*, piem.:

- (18) *murkšķulēns, sliekulēns, bebrulēns, briedulēns, putnulēns, vārnulēns, kaijulēns, odžulēns, skudrulēns, šrekulēns (< Šreks)*

Atvasinājumiem ar piedēkli *-ul-* iespējams definēt divas augsta vispārinājuma nozīmes. Pirmā nozīme izpaužas vārddarināšanas tipos V / ADJ / N + *-ul-* + *-is* → N, un tai atbilst visvairāk atvasinājumu, daļai gan mūsdienu latviešu valodā problemātiski ir atrast motivētājpārdu. Izmantojot semantisko pazīmju pieeju, šī nozīme definējama kā [+MATERIĀLS], t. i., ‘persona / dzīva būtne / priekšmets / parādība, t. i., kaut kas konkrēts jeb materiāls attiekmē pret motivētājpārda izteikto’, resp. attiekmē pret adjektīva, verba vai substantīva izteikto (19a). Atkarībā no motivētājpārda vārdšķiras, t. i., motivētājpārda un piedēkļa semantiskā karkasa apvienojuma, vārddarināšanas tipā V–N tai var pievienoties darbības [DINAMISKS] (19e), reizēm arī dzīvuma nozīme, ko iespējams interpretēt arī kā aģensa nozīmi vai aktīvu līdzdalību darbības norisē [DZĪVS / AGENSS] (19f), bet tipos ADJ–N un N–N – kāds no pamazinājuma nozīmes aspektiem [DEMINUTĪVS] (19b), (19d) un dzīvuma nozīme [DZĪVS] (19c), (19f):

- (19) a. +MATERIĀLS
cimbulis, grumbulis, sprungulis, burzgulis, murskulis, kunkulis, pinkulis, dzegulis, dobulis, strupulis, pumpulis, knibulis, ripulis
- b. +MATERIĀLS, DEMINUTĪVS
pikulis
- c. +MATERIĀLS, DZĪVS
treknulis, dailulis, labulis, vājulis, ļaunulis, melnulis, mēmulis, raibulis, krāšņulis, nīknulis, mīkstulis, taisnulis, bēdulis, kvēpulis, aušulis
- d. +MATERIĀLS, DZĪVS, DEMINUTĪVS
ežulis, mazulis, nejēgulis

e. +MATERIĀLS, DINAMISKS

pīkstulis, šūpulis, izdegulis, apdegulis, vadulis, vizulis, mirdzulis, grabulis, virzulis, griezulis, grimulis, urbulis

f. +MATERIĀLS, DINAMISKS, DZĪVS / AGENSS

gaudulis, čīkstulis, uzmākulis, tekulis, ņaudulis, gribulis, apkārtstaigulis, raudulis, bēgulis, snaudulis, smaidulis, slapstulis

Parasti vārddarināšanas tipa V–N *-ul-* atvasinājumi ar vispārināto nozīmi [+MATERIĀLS] atbilst motivētājverba sintaktiskajam subjektam:

- (20) *brēkulis* ‘tas, kurš brēc’, *gribulis* ‘tas, kurš grib’, *klaidulis* ‘tas, kurš klīst’, *nemākulis* ‘tas, kurš nemāk’, *pīkstulis* ‘tas, kurš pīkst’

Vārddarināšanas tipa ADJ–N *-ul-* atvasinājumi parasti izsaka pazīmi, t. i., ‘kāds vai kas, kam piemīt īpašības vārda nosauktā pazīme’, un vienlaikus arī subjektu (*X ir glēvs* → *X ir glēvulis*), piem.:

- (21) *brašulis* ‘tāds, kas ir brašs’, *vārgulis* ‘tāds, kas ir vārgs’, *resnulis* ‘tāds, kas ir resns’, *trakulis* ‘tāds, kas ir traks’, *naivulis* ‘tāds, kas ir naivs’, *lepnulis* ‘tāds, kas ir lepns’

Vārddarināšanas tipā V–N fiksējama arī cita vispārināta nozīme [–MATERIĀLS, DINAMISKS], t. i., darbības nozīme. Atvasinājumi ar šo vispārināto nozīmi nosauc pašu darbību, procesu vai stāvokli, nevis kādu no verba argumentiem, kā tas ir atvasinājumos ar nozīmi [+MATERIĀLS]. Šādu atvasinājumu saturu iespējams arī izteikt ar citiem darbības nominalizācijas piedēkļiem, piem., *tirpulis* – *tirpums*, *tirpšana*, *skurbulis* – *skurbums* (22).

(22) DINAMISKS

tirpulis, drebulis, skurbulis, reibulis, trīsulis, niezulis, virmulis, murdulis

Lai gan semantiski arī seni atvasinājumi *virpulis, mutulis, viesulis* kopumā iekļaujas nozīmē [–MATERIĀLS, DINAMISKS], to motivētājvārda un vārddarināšanas tipa noteikšana ir problemātiska, jo mūsdienu valodā nav atbilstošu verbu. Ir gan verbi *virpuļot, mutuļot*, taču ir jautājums, no kā tie ir atvasināti – no lietvārdiem *virpulis, mutulis* vai arī no senākiem pirmatnīgiem verbiem.

Piedēkļa *-ul-* atvasinājumu nozīmes, kas ietilpst pirmajā grupā (19), var uzskatīt par vienas augsta vispārinājuma nozīmes [+MATERIĀLS] izpaušmēm. Šīs nozīmes tiek konkretizētas, pirmkārt, motivētājvārda un piedēkļa semantiskā satura un semantiskā karkasa integrācijā, otrkārt, kontekstuālajā lietojumā un valodas lietotāju spriedumā par to, kādas nozīmes ir ticamas un iespējamās.

Savukārt nozīmes [+MATERIĀLS] un [–MATERIĀLS, DINAMISKS] ir pamats uzskatīt par polisēmiju. Tā kā šīs nozīmes izpaužas pietiekami lielā atvasinājumu skaitā, polisēmija uzskatāma par regulāru.

Reizēm viens un tas pats vārds var tikt lietots gan ar nozīmi [+MATERIĀLS, DZĪVS], gan ar nozīmi [+MATERIĀLS], piem., *skaistulis, skaistule* ‘persona, kas ir skaista’ vai ‘priekšmets, kas ir skaists’, vai arī ar nozīmi [+MATERIĀLS, DINAMISKS,

DZĪVS / AGENSS] un [+MATERIĀLS, DINAMISKS], piem., *pīkstulis* ‘persona vai dzīvnieks, kas pīkst vai kam raksturīga pīkstēšana’ vai ‘priekšmets, kas rada šādas skaņas’.

Tāpat viens vārds var tikt lietots ar nozīmi [+MATERIĀLS, DINAMISKS, DZĪVS / AGENSS] un ar nozīmi [-MATERIĀLS, DINAMISKS], piem., *gribulis*, *negribulis* t. i., ‘tas, kurš grib vai negrib’ un pati ‘gribēšana vai negribēšana’. Tas iespējams tad, kad motivētārvārda semantiskais saturs un motivētārvārda un afiksa semantisko karkasu mijiedarbe pieļauj abas interpretācijas.

Kā V–N, tā ADJ–N vārddarināšanas tipā ir virkne atvasinājumu ar individualizētām nozīmēm, piem., *klausule*, *dzinulis*, *neizmirstule*, kuras uzskatāmas par neregulāras polisēmijas izpausmēm. Arī vārdi *mīlulis* un *nemīlulis* ir neregulāras polisēmijas piemēri, jo tie apzīmē nevis motivētārvārda nosauktās darbības sintaktisko subjektu, kā tas ir citos atvasinājumos ar nozīmi [+MATERIĀLS, DINAMISKS, DZĪVS / AGENSS], bet objektu ‘tas, kuru mīl vai nemīl’.

Secinājumi

Pētījuma gaitā apstiprinājies, ka vārddarināšanas afiksa (piedēkļa) semantikai piemīt augsta abstrakcijas pakāpe. Afiksa (piedēkļa) loma atvasināmā vārda semantikā galvenokārt saistāma ar vispārinātām un bieži vien no vārdšķiras neatkarīgām semantiskām pazīmēm, piem., ‘materiāls’, ‘dinamisks’, iespējams, arī ‘dzīvs’, ‘deminutīvs’, ‘atbilstība sintaktiskajam subjektam’ u. c., kas veido konkrēta atvasinājuma t. s. semantisko karkasu.

Afiksa vispārinātajai nozīmei kombinējoties ar konkrētas leksiskās vienības, resp., motivētārvārda celma semantiku noteiktā kontekstā, atvasinājuma semantika tiek precizēta vai papildināta.

Pēc analogijas ar leksisko polisēmiju iespējams šķirt regulāro un neregulāro afixu polisēmiju.

Balstoties uz korpusa LVK2018 un LVK2022 datiem, piedēklim *-ul-* novērojama daudzfunkcionalitāte, t. i., spēja saistīties ar dažādu vārdšķiru motivētārvārdiem, un divas augsta vispārinājuma nozīmes, kas savstarpēji veido regulāru polisēmiju. Viena no tām īstenojas no dažādu vārdšķiru motivētārvārdiem atvasinātos vārdos (ADJ, N, V), otra tās specifikas dēļ (–MATERIĀLS, +DINAMISKS) – deverbālos atvasinājumos.

Proti, šajā pētījumā izmantotajā pieejā pirmā vispārinātā piedēkļa *-ul-* nozīme izpaužas vismaz daļēji neatkarīgi no motivētārvārda vārdšķiras. Tas saskan arī ar to, ka šī nozīme atvasinājumiem piemīt pat tad, kad motivētārvārds un tā vārdšķira nav skaidri nosakāmi. Tāpat šim piedēklim ir fiksējama arī neregulāra polisēmija, t. i., individualizētas darinājumu nozīmes.

Šajā rakstā nav plašāk aplūkoti tādi atvasinājumu nozīmes aspekti, kas īstenojas galvenokārt kontekstā, piem., lietvārdi *burzgulis*, *mutulis* var tikt lietoti metaforiski, pārnestā nozīmē. Tāpat kontekstā iespējams precizēt dažādas ar darbību saistītas nianšes tādiem atvasinājumiem, kam ir pazīme [DINAMISKS] u. tml. Detalizēta minēto jautājumu analīze ir cita pētījuma uzdevums.

Saīsinājumi

angl.	angļu valoda
ADJ	īpašības vārds
latv.	latviešu valoda
N	lietvārds
PTCP	divdabis
V	darbības vārds

Avoti

- Laumane, Benita. 2015. *Vēju un vētru grāmata: dabas parādību nosaukumi latviešu valodā*. Liepāja: LiePA.
- Levāne-Petrova, Kristīne, Darģis, Roberts. 2018. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus (LVK2018)*. CLARIN-LV digitālā bibliotēka. Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts. Pieejams: <http://hdl.handle.net/20.500.12574/11>
- Levāne-Petrova, Kristīne et al. 2023. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus (LVK2022)*. CLARIN-LV digitālā bibliotēka. Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts. Pieejams: <http://hdl.handle.net/20.500.12574/84>

Literatūra

- Alexiadou, Artemis. 2017. Nominal derivation. *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Lieber, Rochelle, Štekauer, Pavol (eds.). Oxford: Oxford University Press, 235–256. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199641642.001.0001>
- Asher, Nicholas. 2011. *Lexical Meaning in Context*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511793936>
- Apresjan, Jurij D. 1974. Regular polysemy. *Linguistics*. 14 (2), 5–32. <https://doi.org/10.1515/ling.1974.12.142.5>
- Baeskow, Heike. 2010. His Lordship's *-ship* and the King of Golfdom, Against a purely functional analysis of suffixhood. *Word Structure*. 3 (1), 1–30.
- Barker, Chris. 1998. Episodic *-ee* in English: A thematic role constraint on new word formation. *Language*. 74, 695–727.
- Beard, Robert. 1990. The nature and origins of derivational polysemy. *Lingua*. 81 (2–3), 101–140. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(90\)90009-A](https://doi.org/10.1016/0024-3841(90)90009-A)
- Beard, Robert. 1995. *Lexeme Morpheme Base Morphology*. New York: SUNY Press.
- Booij, Geert, Lieber, Rochelle. 2004. On the paradigmatic nature of affixal semantics in English and Dutch. *Linguistics*. 42, 327–357. <https://doi.org/10.1515/ling.2004.011>
- Dokulil, Miloš. 1962. Tvoření slov v češtině. I. *Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Dokulil, Miloš. 1997. The Prague School's theoretical and methodological contribution to word-formation (Derivology). *Obsah – výraz – význam. Miloši Dokulilovi k 85. narozeninám*. Kraus, Jiří, Hlavsa, Zdeněk (eds.). Praha: Filozofická fakulta Univerzita Karlova, 179–210.
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Falkum, Ingrid Lossius, Vicente, Agustin. 2015. Polysemy: Current perspectives and approaches. *Lingua*. 157, 1–16. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2015.02.002>

- Geraerts, Dirk. 2017. Lexical semantics. *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. Aronoff, Mark (ed.). Oxford: Oxford University Press, 1–17. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.29>
- Hacken, Pius ten. 2015. On the distinction between conceptual and semantic structure. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*. 12, 507–526.
- Hacken, Pius ten. 2019. *Word Formation in Parallel Architecture: The Case for a Separate Component*. Cham: Springer.
- Harley, Heidi, Noyer, Rolf. 2000. Formal versus encyclopedic properties of vocabulary: Evidence from nominalisations. *The Lexicon–Encyclopedia Interface*. Peeters, Bert (ed.). Oxford: Elsevier, 349–374.
- Horecký, Ján. 1994. *Semantics of Derived Words*. Prešov: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae.
- Jackendoff, Ray. 1983. *Semantics and Cognition*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jackendoff, Ray. 1990. *Semantic Structures*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jackendoff, Ray. 2002. *Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198270126.001.0001>
- Jurafsky, Daniel. 1996. Universal tendencies in the semantics of the diminutive. *Language*. 72, 533–578.
- Kalnača, Andra. 2005. Morfēmu polifunkcionalitāte. *Valoda–2005. Valoda dažādu kultūru kontekstā*. XV, 35–40.
- Kalnača, Andra. 2015. Latvian. *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Grandi, Nicola, Körtvélyessy, Lívia (eds.). Edinburgh: Edinburgh University Press, 253–261.
- Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2021. *Latvian Grammar*. Rīga: University of Latvia Press. <https://doi.org/10.22364/latgram.2021>
- Kļaviņa, Sarma, 2015. Emīlijas Soidas akadēmiskā darbība un zinātniskais mantojums. *Valoda: nozīme un forma*. 6, 9–16. <https://doi.org/10.22364/vnf.6>
- Koptjevskaja-Tamm, Maria. 1993. *Nominalizations*. London / New York: Routledge.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria. 2015. Action nouns. *Word formation: an international handbook of the Languages of Europe*. Müller, Peter O., Ohnheiser, Ingeborg, Olsen, Susan, Rainer, Franz (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 1195–2009. <https://doi.org/10.1515/9783110246278-023>
- Körtvélyessy, Lívia et al. 2021. Introduction. *Derivational Networks across Languages*. Körtvélyessy, Lívia, Bagasheva, Alexandra, Štekauer, Pavol (eds.). Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 1–26. <https://doi.org/10.1515/9783110686630>
- Lieber, Rochelle. 2004. *Morphology and Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486296>
- Lieber, Rochelle. 2012. Semantics of derivational morphology. *Semantics. An International Handbook of Natural Language Meaning*, Vol. 3. Maienborn, Claudia, Heusinger, Klaus von, Portner, Paul (eds.). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2098–2119. <https://doi.org/10.1515/9783110253382>
- Lieber, Rochelle. 2017. Theoretical approaches to derivation. *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Lieber, Rochelle, Štekauer, Pavol (eds.). Oxford: Oxford University Press, 50–66. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199641642.001.0001>
- Lieber, Rochelle. 2019. Theoretical issues in word formation. *The Oxford Handbook of Morphological Theory*. Audring, Jenny, Masini, Francesca (eds.). Oxford: Oxford University Press, 34–55.

- Mohan, Karuvannur P., Mohan, Tara. 1999. On representations in grammatical semantics. *Grammatical Semantics: Evidence for Structure in Meaning*. Mohan, Tara, Lionel Wee, Lionel (eds.). Stanford: Center for the Study of Language and Information, 23–76.
- Nau, Nicole. 2016. Argument realization in Latvian action nominal constructions: A corpus and text based investigation. *Argument realization in Baltic*. Holvoet, Axel, Nau, Nicole (eds.). Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 461–522. <https://doi.org/10.1075/vargreb.3>
- Navickaitė-Klišauskienė, Agnė. 2014. *Dabartinės latvių kalbos daiktavardžių darybos sistema* (nomina agentis ir nomina actionis). Doktoro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Pustejovsky, James. 1995. *The Generative Lexicon*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rainer, Franz. 2005. Semantic change in word formation. *Linguistics*. 43 (2), 415–441. <https://doi.org/10.1515/ling.2005.43.2.415>
- Rainer, Franz. 2017. Polysemy in derivation. *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Lieber, Rochelle, Štekauer, Pavol (eds.). Oxford: Oxford University Press, 338–353. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199641642.001.0001>
- Rappaport Hovav, Malka, Levin, Beth. 1996. Two types of derived accomplishments. *Proceedings of the First Lexical-Functional Grammar Conference*. Butt, Miriam, King, Tracy (eds.). Grenoble: RANK Xerox, 375–388.
- Rappaport Hovav, Malka, Levin, Beth. 1998. Building verb meaning. *The Projection of Arguments: Lexical and Compositional Factors*. Butt, Miriam, Wilhelm Geuder, Wilhelm (eds.). Stanford: Center for the Study of Language and Information, 97–134.
- Sandra, Dominiek. 1998. What linguists can and can't tell you about the mind: A reply to Croft. *Cognitive Linguistics*. 9 (4), 361–378. <https://doi.org/10.1515/cogl.1998.9.4.361>
- Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
- Szymanek, Bogdan. 1988. *Categories and Categorization in Morphology*. Lublin: Catholic University Press.
- Štekauer, Pavol. 1998. *An Onomasiological Theory of English Word-Formation*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sfsl.46>
- Štekauer, Pavol. 2005. Onomasiological approach to word-formation. *Handbook of Word-Formation*. Štekauer, Pavol, Lieber, Rochelle (eds.). Dordrecht: Springer, 207–232.
- Vulāne, Anna. 2013. *Vārddarināšana*. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 190–299.

Summary

The aim of the article is to identify the theoretical concepts best suited for analysing and explaining the polysemy and multi-functionality of Latvian derivational affixes, esp. suffixes. The majority of Latvian nominal derivational suffixes are polysemous, many of them are also multi-functional (i.e. are used for deriving new words from base words of various word classes). This phenomenon and its underlying causes need to be explained and understood both from the point of view of language production and perception. In addition, an efficient classification of the various meanings of such affixes, with adequate explanatory power, needs to be established for practical (e.g., semantic annotation of derivatives in digital resources), as well as theoretical purposes. Furthermore, since affix polysemy and the associated semantic groups (esp. among derived nouns) are observed cross-linguistically, there must be general cognitive

and psycholinguistic mechanisms rooted in the ways we perceive and think about extralinguistic reality that account for such affix behaviour.

The study provides a brief overview of the treatment of affix polysemy in several theoretical frameworks and applies the relevant theoretical input to the analysis of the semantics of Latvian derivatives with the suffix *-ul-* extracted from the Balanced Corpus of Modern Latvian LVK2018 and LVK2022.

Keywords: derivational morphology; word-formation; derivational semantics; suffix, polysemy.

Rakstam ir Creative Commons Attiecinājuma 4.0 Starptautiskā licence (CC BY 4.0) /

This article is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)